

Del dret d'orri al cortó. Evolució de la ramaderia ovina a Andorra (segles XV-XIX)

Olivier Codina Vialette¹

Àrea de Recerca Històrica del Govern d'Andorra

Introducció

Emmarcat entre el comtat de Foix i la comarca de l'Alt Urgell, el principat d'Andorra està situat en la franja axial pirinenca. La major part del territori està compresa en els estatges de vegetació alpins i subalpins. Les Valls es beneficiaven d'un estatut jurídic que reconeixia la igualtat dels drets del bisbe d'Urgell i dels comtes de Foix². A nivell local, els sis comuns o parròquies es partien el territori³. Alhora, existia un Consell general, també anomenat Consell de la Terra, on quatre membres de cada comú ocupava un escó. Nexe entre els senyors i la vall, aquest consell repartia l'impost senyorial –la questia– que s'havia de pagar alternativament al rei i al bisbe. Per això, cada dos anys, es redactaven uns registres en els quals cada família denunciava, entre altres, la seva producció cerealícola, el bestiar gros –que s'inclouïa en la llista dels *metadors*– i les *averies* que corresponien essencialment a la ramada ovina. El buidat de les llistes fiscals lliuren una eina relativament fiable per estudiar l'evolució del ramat posseït per cada parròquia a llarg termini⁴.

A nivell local, els comuns gestionaven el seu territori de manera autònoma i la reglamentació ramadera s'inscrivia en els llibres d'actes⁵. A l'espai considerat

1. olivier@andornet.ad, Àrea de Recerca Històrica del Govern d'Andorra, c. de Bixessari, ed. ITV s/n, AD600 Aixovall, ANDORRA.

2. La part comtal passà a la casa de Navarra per acabar a la dels reis de França al coronar-se Enric l'any 1589.

3. Comuns de Canillo, Ordino, La Massana, Encamp, Andorra i Sant Julià. Globalment el territori del comú corresponia al territori de la parròquia.

4. Malgrat alguns buits, els diferents registres han permès restituir un seqüència llarga que cobreix el període 1551-1863 – AHN/ASC, llibres 1, 5 i 11 i APN, llibres del consell general 1 i 2. Per l'estudi de la representativitat i l'estructura dels pagaments vegeu, CODINA, 2002: 139-155.

5. En el marc del nostre treball, el buidat de les fons comunals s'ha limitat als llibres de quatre dels sis comuns (Canillo, Ordino, Andorra i Sant Julià). Pels dos altres només s'han realitzat uns sondeigs fonamentats en diferents tipologies documentals.

com a territori comunal s'afegien uns sectors indivisos sobre els quals els comuns posseïen un dret d'ús: els emprius. Alguns emprius corresponien a un dret de pastura que posseïa una comunitat sobre el territori d'una altra. Era, per exemple, el cas dels emprius de la vall Civera, on els habitants d'Andorra podien portar el seu bestiar en contrapartida del pagament d'un cens⁶, o els de Fontargent⁷, utilitzats pels de Canillo, o bé els situats en la part alta de les valls d'Aston i Siguer, on anaven els animals d'Ordino. Altres emprius responen a una realitat territorial més complexa. Es tracta de sectors disputats per dos organismes locals (*quarts* i comuns), tan originaris de les Valls, com de comunitats limítrofes, sense que s'assoleixi determinar una demarcació clara.

Aquest drets de pastura són una herència comuna als Pirineus. Les "lies et paisseries" del Llenguadoc⁸ o els emprius catalans⁹ agrupaven una realitat ramadera semblant fonamentada en una restricció del dret d'emprivar. És a dir, la prohibició feta a una comunitat, considerada com a propietària, de tancar alguns sectors a fi de monopolitzar la seva explotació. Malgrat les divergències d'origen, la realitat local era similar. El privilegi corresponia als comuns i s'encarregaven de fer-ho respectar. Per memòria, podem mencionar, entre altres, el llarg i tumultuós episodi que oposà les parròquies d'Encamp i de Canillo a les comunitats de Carol, Mérens i l'Hospitalet que reivindicaven el dret d'ús i la propietat dels sectors andorrans de la solana i del "Bac" de la Casa situats al nord-est del coll d'Envalira. Un dels primers contenciosos judicials data del 1421 i el darrer, en els anys 1831-1833, fou conclòs per una decisió favorable pels andorrans atribuïda pel tribunal de Foix¹⁰.

Per un part del bestiar, les Valls d'Andorra i els seus emprius eren el lloc del seu naixement i del seu creixement. Un cop adults, els animals deixaven el país per ser venuts a les fires. Per la resta del bestiar, Andorra tan sols era una terra d'estiueig on romanien uns quatre mesos l'any. Per tant dos calendaris ramaders es juxtaposaven. El primer considerava els animals residents; només els afectava una transhumància horitzontal de tipus inter-muntanyenc que combinava un desplaçament curt entre la baixa i l'alta muntanya i es regia per les ordinacions

6. Copia AHMP, fons notarial, *liber firmatis* 1294-1295 del notari Ramon de Caborriu f. 28 ; MARTÍ, 1926: doc. 89 i GUILLAMET, 1991: 337.

7. AHN//ACC, llibre 7, anys 1554 i 1555.

8. Els drets que concernien la zona nord de la vall eren més propers de la noció de "lies i paisseries" ja que a la relació territori / ramat s'afegia una noció més àmplia que unia les dues col·lectivitats. Els municipis de Miglos i d'Ordino, per exemple, establien que el manteniment del tractat implicava una renovació anyal del jurament pel qual els representants de les dues col·lectivitats es comprometien a una ajuda mútua (recuperar els animals del veí en cas de robo, avisar en cas que es declari una epidèmia o que arribin unes tropes armades) – Arch. dep. de l'Ariège, 5 E 670, f. 138; AHN/ACO, llibre 3, 26 de novembre del 1627. Per aquest tema vegeu, POUJADE, 2000: 140-184 i DESPLAT, 1984.

9. FERRER MALLOL, 1996. FONT RIU, 1996.

10. AHN/FCB, núm. 170; vegeu MARCET, 1993.

comunals¹¹. Aquest marc reglamentari condicionava el segon tipus de bestiar durant un curt període de l'any; els dos terços de l'any es plegava a les exigències de la transhumància vertical entre la plana i la muntanya. En aquest darrer cas, cal diferenciar com a mínim dos ramats: el transhumant i el bestiar de fira¹². El calendari del primer es regia amb les diverses etapes del desplaçament, mentre que el segon s'adaptava a les dates de celebració de les fires i mercats catalans¹³.

La gestió de l'espai comunal

L'espai comunal era administrat diferenciant tres zones, els rebaixants, els solans i l'alta muntanya que s'esglaonaven des del fons de vall fins a l'alta muntanya. Les decisions comunals d'obertura i de veda dels diferents sectors ritmaven el calendari ramader.

En primer lloc venien els *rebaixants*. L'estatut de *rebaixant* s'aplicava d'igual manera a les terres agrícoles, als sectors de guaret i als boscos de fons de vall¹⁴. Agrupaven les terres de fons de vall que no disposaven d'un estatut de protecció particular. En aquesta zona cada comú definia diverses partides. Es tractava generalment de sectors fàcilment identificables que es delimitaven per simplificar la distinció de les terres que en depenien. Els reglaments establien un límit de temps en el qual es podia pasturar i fixaven la quantitat màxima de bestiar que podia rebre cada sector. D'aquesta manera els ramaders es veien forçats a aplicar una rotació del bestiar sobre les diferents terres dels *rebaixants*. Aquest mecanisme permetia evitar una explotació abusiva dels millors sectors en detriment dels altres.

Emprats pels ramaders quan la reserva de dall recollida l'any anterior s'esgotava, els *rebaixants* també tenien un paper agrícola ja que era la inclusió d'una terra en aquesta zona que li assegurava la femada del ramat comunal. Els *rebaixants* eren oberts generalment a la fi del període d'estabulació, cap al mes de febrer o de març. Però, generalment, aquesta data no figura a les ordenances ja que la falta d'herba durant la temporada freda servia de regla.

Els calendaris agrícoles i ramaders estaven estretament relacionats; la gestió dels ramats condicionava la propietat privada. Les terres que s'havien de conservar en guaret o les que havien estat plantades, abans i després de la collita, entra-

11. Aquest cas presenta força similituds amb el que observa l'historiador Joan José Larrea per l'Aragó medieval (LARREA, 1990). Pel cas d'Andorra, vegeu VIADER, 2000: 275-277.

12. De fet, es segregava el ramat principal en diversos ramats que agrupaven els animals de diversos ramaders segons el destí o l'ús que se'n volia fer. Els arrendaments, les contractacions, etc. s'adaptaven a les necessitats de cada ramada.

13. CODINA, 2002: vol. 1, 217-290.

ven en el marc dels *rebaixants*. Per evitar l'aplicació completa de les obligacions comunitàries, els propietaris podien demanar el dret de *guarda* o el de *defens*; així recuperaven una part dels drets sobre la seva terra i evitaven que la legislació ramadera comunal s'apliqui de manera integral¹⁵.

Per les terres autoritzades, la fase de protecció s'allargava en relació a la resta del territori. Per la *guarda*, les terres es tancaven al bestiar comunal a partir del mes de març i la protecció s'allargava fins a finals del mes d'octubre¹⁶. La diferència fonamental entre els dos estatuts corresponia a la rotació anyal que implicava: en les parcel·les de *guarda* s'havia de respectar el guaret biennal que autoritzava l'entrada de la colla comuna a partir de la collita¹⁷, mentre que per les terres de *defens* l'any de guaret es podia emprar per fer un collita d'herba. Aquesta diferenciació s'explica per l'ús de la terra. Les primeres terres eren exclusivament agrícoles, el bestiar no hi podia accedir durant la fase de producció, mentre que les segones es dedicaven essencialment a la ramaderia¹⁸. L'accés es limitava al bestiar autoritzat pel propietari. La major part dels prats que disposaven d'una xarxa d'irrigació entraven en el marc del *defens*¹⁹. Mitjançant el tancaament de la terra, aquesta protecció permetia al propietari d'emmagatzemar la primera i la segona segada d'herba (dall i redall) i d'obtenir un creixement tardà d'herba que podia consumir el seu bestiar al sortir de la fase d'estabulació.

Un paral·lel amb aquests prats privats existia a nivell comunal: els *solans*. Aquest sector servia de reserva d'herba pel bestiar en espera de l'obertura dels prats d'alçada quan se'ls havia foragitat de les zones agrícoles i encara no s'autoritzava l'entrada a l'alta muntanya. La data d'accés a les pastures variava d'una parròquia a l'altra. Tradicionalment, oscil·lava entre els dies de Sant Bernabé (11/06) i Sant Joan (24/06).

14. Una realitat semblant la trobem, entre altres, al Vallespir. Els baixants pertanyen a la població i constitueixen les terres de pastura i (o) de cultura. Per damunt, venen els *pasquiers* de baix (comunals) i els *pasquiers* de dalt (reials; SALA ATHANER, 2003).

15. La diferenciació entre el *defens* i la *guarda* ha generat diverses confusions a la historiografia de les Valls. J-A. Brutails, el primer, va considerar que els dos vocables eren sinònims, «...*posar de guarda, de defens uo de defensa*...». Més endavant, nombrosos autors seguiren el seu exemple i no diferenciaven els dos estatuts. De fet, cal esperar el segle XIX perquè l'evolució de la demanda de terres faci variar les percepcions i que es dilueixi la diferenciació entre els dos estatuts (BRUTAILS, 1904: 176).

16. AHN/AHQ, llibre 2, 1786-1946. Per alguns conreus, com eren les lleguminoses, aquesta protecció es podia allargar fins al mes de desembre (cols d'hivern).

17. Per exemple, és el sentit d'una ordinació promulgada pel quart d'Escaldes l'any 1750 en la qual s'especificava que els propietaris de les terres de *guarda* no podien tancar la seva terra a cap tipus de bestiar, tret del moment en el qual estaven carregades de blat – AHN/AQE, llibre 1, 13/05/ 1750.

18. Així ho mencionava una precisió inclosa en el llibre d'actes de Sant Julià: «... *alguns de la parròquia han deixat lo cultiu en las terres de guarda per fer dalla el que no és llicència de guarda*...» – AHN/ACSJ, llibre d'actes 4, 9/06/1788.

19. Aquest lligam entre prats de *defens* i cursos d'aigua s'ha pogut verificar pel parcel·lari d'Ordino i d'Andorra (CODINA, 2002: vol. 1, 51-63). També apareix pel cas del *quart* de les Escaldes (VILLALÓN, 2004: 69).

Una vegada portats a la muntanya, els ramats es regien segons el calendari de la colla comuna²⁰.

L'obertura dels sectors superiors implicava el tancament dels sectors baixos i els comuns establien una quota màxima de caps autoritzada per família. Els ramaders que posseïen una quantitat d'animals inferior a la quota podien afegir-hi els animals d'un altre ramader fins assolir aquesta quota. Llavors aquests caps pagaven un dret, l'*estraný*, que equivalia a 1 o 2 diners per oví estiujat²¹. Aquest impost era cobrat simultàniament pel comú que rebia els animals i pel Consell General. Per aquest darrer, el pagament només s'aplicava al bestiar que provenia de França o d'Espanya, mentre que a nivell comunal l'abonaven tots els animals que no eren propietat d'un habitant del comú. Pagaven, d'igual manera, els caps andorrans que estiujeaven fora de la seva parròquia i els estrangers. Els primers només pagaven la taxa comunal, els segons abonaven les dues.

Tal com passava amb els *solans*, els comuns regulaven l'estiuada. Per evitar una sobreexplotació dels herbatges, es limitava l'agrupació del bestiar a dues ramades. Així s'obtenia una divisió del bestiar i s'afavoria la repartició dels animals en l'alta muntanya. De vegades, aquesta obligació es completava amb una segona exigència: s'havien de separar els animals dels diferents propietaris per raça o per tipus (mascles, femelles...).

De la mateixa manera que s'havia fet per la pujada, la tornada definitiva era pautada per la colla comuna i la data de retorn variava d'una parròquia a l'altra. A Ordino, els animals s'havien de quedar a les pastures altes fins Sant Miquel (29/09), data de reobertura de la mitjana muntanya²². En la majoria dels comuns, la fi del cicle agrícola marcava la data del retorn. L'aplicació d'una reglamentació rigorosa en els diferents sectors col·lectius es justificava amb l'existència d'un tercer grup de terres que completava l'oferta de les pastures d'estiu, els *cortons*. Tradicionalment, aquestes pastures es llogaven a la més dita durant el consell comunal de les Talles, la setmana anterior a Carnaval. Ara bé, de fet, l'anàlisi del calendari dels lloguers mostra una realitat més complexa. D'un total de 4.191 actes, menys de la meitat corresponen a la setmana de Carnaval. La data efectiva de celebració del consell depenia de factors que poc tenien a veure amb la tradició i, freqüentment, s'adaptava a les necessitats del mercat²³. Aquest tipus de lloguers, que es generalitzaren a inicis del segle XVII, marcaren un canvi profund en l'evolució de l'explotació de les pastures supra-forestals.

20. AHNA/ACJ, llibre d'actes, 8/06/1649 ; AHNA/ACA, llibre d'actes, 22/06/ 1744.

21. Valor aplicat al llarg del segle XVII, amb una altra tarifa, aquest dret també el pagaven el bestiar gros i els residents a les Valls.

22. AHN/ACO, llibre d'actes, 22/09/1630 i 21/09/1636.

23. AHN/ACO, ACA, ACSJ i ACC, llibres de comptes 1550-1850.

Del “temps d’orri” al “temps del cortó”

El sistema d’explotació clàssic de les pastures de muntanya es fonamentava en el dret d’orri. La terminologia “fer orri” tenia un doble sentit. En un primer temps corresponia al dret d’implantar unes infraestructures per acollir temporalment el bestiar. En un segon terme, designava un dret d’ús que atorgava el comú. La primera funció dels orris era la de servir per a la fabricació i l’emmagatzemament temporal dels formatges. Era el lloc de retorn diari del ramat. L’orri es componia d’una munyidora, que també s’utilitzava per triar el bestiar, d’unes pletes i d’una quantitat variable de cabanes. Aquest conjunt es podia modificar fàcilment i s’adequava a les diverses necessitats del bestiar²⁴.

La noció comunal del “temps d’orri”, durant la qual es feien servir els orris, corresponia a una fase precisa del cicle ramader que debutava globalment amb l’autorització d’accedir a l’alta muntanya i s’acabava a finals del mes de juliol. Aquesta fase ramadera s’aprecia millor per mitjà de la documentació patrimonial²⁵. En els contractes privats, el “temps d’orri” s’iniciava a la fi del deslletament, quan les ovelles que havien parit eren més productives. Sempre debutava en la segona quinzena de juny i poques vegades es perllongava fins a la primera setmana d’agost²⁶. En aquest cas, els orris privats utilitzats es situaven en el marge superior de la mitjana muntanya. La seva localització permetia iniciar l’explotació abans de l’obertura dels sectors estiuencs i, d’aquesta manera, els pastors treballaven sense infringir el calendari definit pel comú. Cal, però, tenir present que tot el bestiar que posseïa un ramader no es destinava als orris, els pastors contractats pel “temps d’orri” representaven una minoria dels ovelers llogats²⁷.

A partir del segle XVII, els mecanismes d’atribució dels orris comunals esdevenen un anacronisme. En efecte, els lloguers d’orri es tarifaven en bescanvi i podien variar d’una desena a un centenar de formatges. Aquest sistema només perdurà per les zones d’empriu. Com que els comuns no eren propietaris de les herbes, els hi era impossible de demanar un lloguer corresponent a l’ús exclusiu de la zona de pastura com passava amb els *cortons*. El llogater de l’orri tan sols disposava de l’estructura d’acollida pel bestiar; els espais ramaders continuaven essent explotables pels pastors originaris de la col·lectivitat amb la qual es compartia el dret d’ús de l’empriu.

A la inversa, en els *cortons*, les herbes formaven part del patrimoni comunal, conseqüentment el consell gestionava lliurement l’espai i el calendari d’explota-

24. Vegeu, RENDU, 2003: 71-100.

25. La documentació patrimonial buidada prové essencialment dels fons de les cases Areny i Rossell d’Ordino. Els tres grans tipus de registres tractats són : els llibres de companyies, els de les soldades i els llibres mestres, als quals s’han d’afegir els contractes privats i els actes notariais.

26. AHN/ACA, llibres 1, 4, 27, 28, 46 i 47. Unes dates similars (15-17 de juny / 15-17 de juliol) són mencionades per la producció formatgera de la vall d’Aragües a l’Aragó (PALLARUELO, 1988: 108).

27. AHN/APCA, llibres 27, 28 i 29 (anys 1630-1730).

ció. En els comptes més antics, l'accés als futurs *cortons* es feia de manera col·lectiva. L'explotació del comunal es fonamentava essencialment en els *bans*. Cada ramader pagava a prorrata de la grandària del seu ramat.

En el segle XVII, la definició del límits territorials dels sectors ramaders evidència la creació del sistema d'explotació indirecta mitjançant els *cortons*. Progressivament, en una cinquantena d'anys, dos fenòmens vingueren a completar l'establiment del sistema arrendatari. D'una banda, els comuns varen segregar els sectors inicialment llogats²⁸, per l'altra, les herbes llogades es limitaren al domini de l'alta muntanya. La instauració d'aquest mecanisme d'arrendament tingué com a conseqüència directa excloure els millors prats d'alçada del dret d'ús comunitari i limitar l'accés als únics llogaters. El bestiar col·lectiu fou empès cap als marges dels comunals.

Un increment important de la quantitat de bestiar correlatiu amb la implantació dels *cortons* constituiria un explicació versemblant per explicar aquest fenomen. Aquest augment podria ser conseqüència d'un increment de la ramada andorrana o d'un augment de la quantitat de bestiar *estranys* que entrava a les Valls. Ara bé, aquesta teoria no es verifica. En la primera meitat del segle XVI, una mitjana de 36.700 caps de bestiar pasturaven cada any a les Valls d'Andorra i la proporció d'animals *estranys* variava d'entre el 13,5 i el 18 %²⁹. En el segle següent, entre els anys 1600 i 1640³⁰, els ramats agrupaven, en mitjana, 35.500 bèsties i l'*estranys* equivalia al 16,3 % de la ramada³¹. Per tant, la creació dels *cortons* no fou tributària d'un increment del bestiar i tampoc respon a una variació de la quantitat de bestiar estranger rebut a les Valls.

Per tant, resta una qüestió: si no es detecta un increment significatiu de la ramaderia andorrana al llarg del segle XVI, quina seria la lògica que va conduir a adoptar aquest nou tipus d'explotació que requeria el pagament d'un dret que fins aleshores era gratuït?

Al nostre coneixement no hi ha cap document que permeti respondre de manera categòrica. Dues hipòtesis principals es poden formular. La primera es fonamenta en l'aparició d'un moviment de descontentament en la població: les necessitats d'una minoria de ramaders supeditaven l'explotació dels recursos

28. Per exemple en la capçalera de la vall del Madriu, un dels primers *cortons* llogats corresponia a la Ribera del Orris que agrupava unes 1.800 hectàrees situades entre 1.800 i 2.800 metres d'alçada. Posteriorment, a partir de l'any 1652, aquest sector agrupava els *cortons* de Setut, de Sadornet, de l'Estall i de Bael. A partir de l'any 1662, aquestes herbes només es llogaven per unitat – AHN/ACA, llibre 1, 1586-1685.

29. AHN/ASC, llibre 1.

30. Excloquem d'aquest raonament el període 1640-1650 que constitueix un cas particular. Els efectes de la gran depressió tingueren una gran repercussió sobre la ramaderia de les Valls, la ramada fou dividida per la meitat – AHN/ASC, llibre 5 i APC, llibres de comptes 1632-1655, s. n.

31. Segons l'any d'observació, la proporció entre els dos ramats variava de l'1 per 6,5 a l'1 per 10,5. Només s'ha analitzat els anys pels quals es pagava la questia del rei, són els únics pels quals es disposa de les dues xifres – *ibid.*

comunals, la solució dels *cortons* seria una manera de confinar els grans ramats. Ara bé, aquesta explicació no sembla suficient. A nivell comunal, les principals famílies arrendatàries tingueren una influència i un pes polític molt important al llarg de tot el període estudiat. A més a més, en iniciar-se el mecanisme d'arrendament, són els mateixos caps de casa que apareixen en les llistes de consellers al comú, al Consell General i en les llistes de llogaters. Del 1600 al 1650, els personatges més representats a la documentació de la Casa de la Vall³² són Guillem Areny Vidal d'Ordino que prengué 17 lloguers sobre 84 a Ordino i Guillemó d'Andorra que en prengué 113 sobre 219 a Andorra. Tambè hi trobem, entre altres, Joan Antoni Torres d'Encamp, Martí de les Bons, Calvo de Soldeu, Toni Nagual de Nagol, Pal de la Cortinada. Aquestes cases es caracteritzen per la seva importància a nivell ramader. El seu paper polític no quadra amb una teoria fonamentada en una noció de voluntat general imposada per la comunitat. A la inversa, sembla més coherent pensar que la solució dels lloguers s'havia adoptat per afavorir-los. Aquest context porta directament a la segona hipòtesi, la modificació que afectava el ramat andorrà entre els segles XVI i XVII no interessava tot el ramat, només hi estaven sotmesos els animals d'una part dels ramaders. La necessitat de disposar d'herbes per passar l'estiu estava estretament vinculada amb un creixement del ramat administrat per cada ramader. Dit d'una altra forma, el bestiar andorrà no era més nombrós, sinó que es repartia diferentment. En conseqüència, aquesta conclusió porta a una darrera proposició: si els ramats eren més importants s'incrementava la necessitat de fer la transhumància.

L'anàlisi creuat de les dades de la reglamentació comunal, dels padrals i de la documentació patrimonial confirma aquesta evolució. Segons la partida observada, la quantitat de caps autoritzats per família resident variava de 150 a 300 caps. Aquestes xifres no tenen res d'específicament muntanyenc; també les trobem mencionades en la reglamentació de poblacions de la plana (Rocallaura, Montblanquet o Vallbona)³³. Pel cas que ens interessa, si a la parròquia de Canillo, durant el quinquenni 1600-1644, admetem una mitjana reduïda de 150 caps per família, la norma col·lectiva tolerava 12.000 animals quan, l'any en el qual fou rebuda la quantitat superior de bestiar, la ramada tan sols en reunia 9.718 ovins³⁴. El que representa uns 120 caps per família. Conseqüentment, segons aquest càlcul purament estadístic, els habitants no necessitaven recórrer al lloguer dels *cortons*. Això, es confirma en comptabilitzar la quantitat d'animals posseïts per cada ramader de la parròquia. Al llarg del segle XVI, generalment, es declaraven petits ramats constituïts d'algunes desenes de caps. A *contrario*, a inicis del segle XVII es mencionen grans ramaders possessors de ramades que agrupaven sistemàticament alguns milers de caps. Els seus ramats totalitzaven prop del 60 % del ramat andorrà mentre que anterior-

32. Seu del Consell General.

33. GRAU PUJOL, 1989; GUAL VILÀ, 1995.

34. Hi havia 3 023 caps estranys i 6 695 caps andorrans – APN, llibre de comptes 1632-1644.

ment en totalitzaven tan sols una desena part. La proporció d'animals concentrats en aquests ramats s'havia multiplicat i per gestionar aquests animals els ramaders no podien satisfer-se d'una aplicació estricta del dret comunal. Els *cortons* els hi asseguraven una important superfície de pastura i el mecanisme d'arrendament previ els hi permetia gestionar millor les necessitats d'herba del seus ramats. A més a més, aquest mecanisme també limitava les possibilitats d'impugnació ja que a costa d'excloure un sector del dret comunitari s'evitava que els petits ramats es trobessin directament en competència amb uns altres de més importants. D'altra part, a través d'aquest mitjà, els comuns obtenien una nova font d'ingressos.

En els primers anys de lloguer aquests ingressos foren força minsos, car, com passava amb els orris, existien arrendaments en bescanvi³⁵. A Ordino, entre els anys 1600 i 1645, la mitjana dels lloguers no passava de 6 lliures per temporada. En el mateix moment, a Andorra i a Sant Julià, la mitjana era respectivament de 53 i 95 sous. Pels tres comuns, sobre un total de 283 arrendaments, el preu mig només fou de 4 lliures barceloneses. Els comuns arrendaven una quantitat reduïda de sectors i obtenien entre 15 i 30 lliures per any. Aquests resultats s'allunyen molt de la situació que s'observa a partir del 1700, moment en el qual la major part de la despesa comunal es cobria amb els lloguers del domini supraforestal.

Transhumància vertical, companyies ramaderes i bestiar comunal

Les ramades dels grans propietaris eren administrades en el marc d'unes companyies ramaderes que agrupaven els seus caps amb els de diversos ramaders i pastors associats. Aquests grans ramats s'havien de sotmetre obligatòriament a la transhumància vertical ja que la vall d'Andorra no disposava de pastures d'hivern suficients per mantenir-les.

El bestiar transhumant, andorrà i estranger, arribava a Andorra mesos després de l'obertura de les terres de fons de vall al bestiar col·lectiu. Les regles promulgades pels comuns tenien com a prioritat la regulació de la ramaderia al llarg de tot l'any. La major part de la ramaderia intermuntanyenca es desenvolupava en aquest marc. A l'hivern, un habitant d'una parròquia baixa (Sant Julià o Andorra) combinava la pastura sobre les seves terres de fons de vall i els seus drets sobre els pastos comunals per rebre els caps d'un soci. A la inversa, el soci rebia els animals del seu company durant el temporada d'estiu³⁶. L'admissió de les rama-

35. Alguns pagaments en formatges es demanaven a Canillo abans del 1580 i també se'n troben exemples a Andorra l'any 1627– AHN/ACO, llibre 7 ; AHN/ACA, llibre 1.

36. Aquest mecanisme es documenta pels ovins i constituïa una norma pels ramats equins que no eren tributaris del moviment pendular temporal. L'estructuració dels patrimonis privats i l'evolució del parcel·lari entre els segles XV i XVI reflecteixen aquesta realitat ramadera que s'organitzava entre les terres de prat hivernals (Urgellet i fons de vall a Andorra) i les pastures d'estiu.

des de les companyes trencava aquest equilibri. A la pràctica, aquest fenomen es traduí per la instauració dels *cortons* i l'expansió de la transhumància llarga.

Per poder copsar la repercussió del fenomen cal tornar a l'anàlisi de l'estructuració del ramat. L'assimilació sistemàtica entre la ramaderia ovina i la ramaderia transhumant porta freqüentment a errors d'apreciació. Andorra no és un cas particular, a una altra escala, també passa a Castella amb el bestiar de la Mesta. En la línia dels treballs iniciats per Julius Klein³⁷, els milions d'ovins castellans es consideraven generalment com a transhumants, mentre que treballs recents lliuren una realitat diferent. L'anàlisi del *Catastro* del marques d'Ensenada permet establir que només el 18 %, dels 18,6 milions de caps consignats, eren efectivament transhumants³⁸. A Sòria, en el segle XVIII, el percentatge de ramat "estante" assolí el 40 % del ramat³⁹. Pel que fa al principat d'Andorra, malgrat la semblança entre les xifres de bestiar registrades pels segles XVI i XVII, la realitat subjacent havia canviat profundament.

Val a dir, que la transhumància vertical no és una particularitat de l'època moderna⁴⁰. El que sobresurt és el paper cada vegada més preminent que adquiriren les companyies ramaderes. Guardar alguns milers d'animals a la plana durant vuit mesos obligava al manteniment d'unes xarxes interregionals en les quals participaven diferents membres⁴¹.

Per exemple, per la transhumància de l'hivern 1714-1715, la companyia formada per Guillem Areny Torres d'Ordino agrupava tres grans ramaders (Areny d'Ordino, Guillemó d'Andorra i Teixidor de Sispony). Al voltant d'aquest nucli s'afegien vuit ramaders i tretze pastors propietaris. En total, els 4.696 animals es repartien entre 24 persones que posseïen d'un a 2.143 caps. Cinc anys abans, la mateixa companyia agrupava 5.321 ovins adults i 1.892 anyells. 3.880 caps pertanyien a Guillem Areny, 1.516 a Teixidor, seguien Giberga de l'Aldosa i Fijat de Llorts amb 418 i 369 caps. Els següents a la llista foren Ramonguem d'Ordino (162), Joan Pere Armany de Canillo (122) i la viuda del Passamaner de Canillo (113). La resta, 614 caps, es distribuïa entre 30 persones.

Aquest tipus de repartició no era particular d'aquest anys. L'any 1704, 4.082 ovins es repartien entre 18 propietaris i 3.378 eren de casa Areny⁴². En tots els casos censats, més del 90% del bestiar pertanyia a dos o tres grans ramaders. Pel

37. KLEIN, 1920.

38. GARCÍA SANZ, 1998.

39. PÉREZ ROMERO, 1995: 128.

40. Pel període medieval vegeu, VIADER, 2000: 272-290 i per la transició entre el segle XIV i XVI, (CODINA, 2002: vol. 1, 208-218).

41. Puntualment les companyies podien agrupar una quantitat considerable de bestiar. Per l'any 1695, les diverses fons estudiades permeten establir que l'associació constituïda entre Joan Antoni Torres d'Encamp i Guillem Areny d'Ordino – dos dels majors ramaders de les Valls – superava els 9.000 ovins – AHN/APCA, llibre 4, 49 et lligall XIV.

42. AHN/APCA, llibre 50.

que fa a la totalitat de les Valls, l'autorització lliurada, pel Governador de Catalunya per la migració de l'any 1719 és il·lustrativa⁴³. 91 pastors dirigen 16.003 caps repartits en 6 ramades que pertanyien a 7 ramaders⁴⁴.

Un paral·lel per avaluar el que representaven aquestes companyies es pot establir amb les regions castellanes. L'any 1782, la comanda de l'ordre d'Alcántara consignava 157.400 ovins a l'entrada de la "cañada real". La principal propietària, la comtessa de Campo Alanje (Madrid) posseïa 13.110 caps. Tot seguit, venien el marquès de Portazgo (Madrid) i el marquès de Vadillo (Sòria) amb 9.793 i 8.320 caps. Els altres grans propietaris posseïen entre 1.000 i 5.000 animals. Els ramats andorrans controlats amb les companyies ramaderes són globalment similars. Ara bé, poc té a veure la realitat castellana amb l'andorrana, la grandària dels ramats és comparable però no la quantitat de propietaris censats⁴⁵.

A nivell local, l'assalariat es desenvolupa de manera considerable. Pels pastors participar en aquestes companyies responia a dues necessitats: obtenir un salari i, sobretot, poder col·laborar en el moviment migratori organitzat per la companyia. La reestructuració de la filera ovina il·lustrada per aquests canvis responia essencialment a dos criteris. En primer lloc, els ramaders andorrans ja no esperaven els compradors a les fires pirinenques i es desplaçaven directament als llocs de consum. D'altra banda, el bestiar de les companyies es destinava principalment a les taules de carnisseries. La producció de formatges o de llanes, malgrat la seva importància, havia passat a ser secundària. Aquesta opció es pot apreciar en la composició dels ramats. A finals d'estiu quan es formaven les colles segons el seu destí, la ramada transhumant, que baixava a la plana per tornar a pujar al mes de maig, es composava essencialment d'ovelles (50/60%), d'animals massa joves per ser venuts (25%), de moltons (15%) i de mascles⁴⁶. Aquesta base servia per regenerar el ramat. A la inversa, la ramada destinada a la venda es composava majoritàriament de moltons de 3 i 4 anys. De vegades representaven més del 80% del nombre de caps. Al llarg del segle XVII, aquest animal capat que pesava més que els altres era també el que es pagava millor. El preu de la carn de moltó, tant a Andorra com a les fires visitades pels ramaders, fou superior a la de l'ovella o de la baciva⁴⁷.

Al conjunt format pels socis i els assalariats, s'afegien unes persones exteriors que havien de facilitar l'organització dels 7 o 8 mesos de temporada que passaven els animals fora de les Valls. A més dels compradors dels animals i dels pastors, aquestes xarxes reunien: els homes de confiança de la plana que servien

43. AHN/ASC, doc. 1562.

44. Pere Mateu Moles d'Andorra, Magdalena Moles Rossell d'Andorra, Joana Fiter Rossell d'Ordino, Antoni Torres d'Encamp, Joan Guillemó Torres d'Andorra i una associació que agrupava Guillem Areny d'Ordino i Guillem Areny Teixidor de la Massana – *ibid.*

45. PEREIRA IGLESIAS, 1998: 242.

46. Resultats obtinguts amb el buidat dels comptes de les companyies Areny i Rossell (1640-1800).

47. AHN, Arxius comunals, arrendaments de les carnisseries d'Andorra, Escaldes, Sant Julià i Canillo i APCA i APCR, documents referents a la venda de bestiar a les taules de carnisseries de Catalunya.

d'intermediari amb les autoritats locals de la plana, els que havien rebut els poders per cobrar els animals venuts en fires anteriors (ovins i equins) en nom del propietari de la companyia, els gerents o propietaris dels magatzems en els quals els pastors s'aprovisionaven o rebien material des d'Andorra i una brigada de traguers, originaris tant de Catalunya com d'Andorra, que portaven la roba, els estris i els aliments necessaris per passar la temporada fora de casa. Els socis de la plana tenien un paper important a l'hora de cobrar en les fires i mercats els deutes que tenien els compradors envers la companyia. Rebien les reconeixences de deutes per cobrar i sovint els diners així obtinguts, s'utilitzaven per pagar les despeses de la ramada. D'aquesta manera els propietaris dels animals evitaven la utilització de la moneda metàl·lica. Aquest mecanisme, emprat entre altres pel pagament dels arrendaments de les terres d'hivernatge, tingué un paper força rellevant pel que fa a la comercialització dels equins a partir de la fi del segle XVII.

Les principals fires visitades eren les de Bellví, Santa Coloma de Queralt, de Guissona i de Montblanc. La venda en aquestes fires es feia principalment per animals vius. A Lleida i, sobretot, a Barcelona es tractava de la venda de carcasses. Sovint els animals eren comprats a pes i no s'establí un preu per cap. Només es recorria a la repartició per caps a fi de calcular el valor del ramat de cada ramader que havia participat a la companyia i així repartir les pèrdues i les despeses proporcionalment sobre tots els participants.

Un punt que cal tenir present en analitzar el paper de la transhumància en la ramadera andorrana moderna és el sobrecost que representava pels ramaders. No entrarem en el detall, però és important remarcar que la inversió que requeria la cria d'un oví transhumant era superior a la d'un animal estabulant. A inicis del segle XVIII, tenint en compte la totalitat de la despesa, per un animal de cinc anys, el cost havia estat un 50% superior pel primer en relació del segon⁴⁸. La diferència provenia essencialment del valor de la hivernada. En els millors dels casos, la temporada d'hivern s'encaria d'un terç pels transhumants en relació dels sedentaris i la diferència podia ampliar-se fins al doblement dels costos⁴⁹.

Les despeses que suposava la transhumància requerien bloquejar un capital relativament important. El lloguer d'un sol sector d'hivernada podia representar el valor de 140 a 150 moltons⁵⁰. Aquesta arrendament només constituïa una part

48. Per l'estructuració i el funcionament dels diversos estadis ramaders, vegeu, CODINA, 2002: vol. 2, 217-291. Per una època més tardana, diversos models dins CAVAILLES, 1931 i CHEVALIER, 1956.

49. Per exemple, l'any 1684, el bestiar sedentari pagava 7,5 sous per la hivernada, de novembre a maig, i la tarifa pels transhumants variava entre 13 i 14 sous. Aquest decalatge es verifica per tots els anys – AHN/APCA, llibres 27 i 28.

50. Unes terres més barates es llogaven pel valor d'una quinzena de moltons. Ara bé, generalment, aquestes terres entraven en uns aprofitaments complementaris i només representava una part dels arrendaments. Entre altres, cal mencionar les terres dites de garriga, a la Noguera o al Pallars Jussà, que s'utilitzaven entre el moment de l'arribada del bestiar i la data d'entrada a les terres d'Urgell (febrer) o algunes terres de la plana que rebien una subdivisió del ramat principal.

de la inversió. Si sumem la totalitat de la despesa necessària per mantenir els animals a la plana entre els mesos d'octubre i maig, les grans companyies invertien una suma equivalent al valor de prop de 400 caps.

Aquestes dades poden relacionar-se amb les que lliuren els padralns comunals. A Ordino, l'any 1684, 61 cases declaraven 2.436 caps. Només hi havia tres ramaders que declaraven un ramat superior als 150 caps⁵¹. Cal remarcar que la ramada registrada en el document comunal era molt inferior a la que s'havia comptabilitzat en el padral del Consell General. El comú d'Ordino havia de tributar per 9.729 *averies de questia*⁵². A la llista comunal, la casa Areny d'Ordino pagava per 401 caps quan els registres de la casa permeten avaluar que posseïa, com a mínim, 3.000 ovins⁵³. Més, la casa Rossell d'Ordino ni tan sols figurava a la llista comunal mentre que tota la documentació consultada pel segle XVII permet establir que la seva ramada no fou mai inferior als 1.500 caps⁵⁴. El decalatge entre les dades comunals i les xifres del Consell General s'explica per la data tardana en la qual fou efectuat el recompte local (Novembre). El padral comunal s'havia redactat una vegada iniciada la migració cap a la plana, llavors només s'havien comptabilitzat els ovins que havien de passar l'hivern a Andorra. Si sumem els animals de les cases Areny, Rossell i Nicolau Areny que estaven a la plana⁵⁵, només falten 1.500 caps per quadrar els dos recomptes. En conseqüència, l'any 1684, el 55% de la ramada de la parròquia d'Ordino pertanyia a tres ramaders i una quarta part del bestiar comunal no es destinava a la transhumància. Aquesta proporció és confirmada l'any 1719, quan el marquès de Castelrodrigo autoritzà la transhumància dels 16.003 ovins que s'havien de dirigir als termes de Linyola, Montblanc, Tarroja, Bellpuig i al senyoriu de Poblet. Aquests animals representaven el 69 % de la ramada andorrana⁵⁶. El bestiar de la companyia Areny agrupava el 26% dels caps transhumants, el 21% de la ramada andorrana. De fet la proporció havia de ser superior, ja que aquest recompte no comptabilitza el bestiar que s'havia de portar a les fires de tardor sense passar per les terres d'hivern i, tampoc, inclou els animals sedentaris, bona part dels quals es beneficiaven d'un contracte a *capsou* a casa de l'un dels socis de la casa. Cal remarcar que l'any 1684, els tres ramaders d'Ordino sumaven el 60% del bestiar transhumant mentre que, tan sols, agrupaven el 28% del bestiar estabulant. A la inversa, els comptes dels majorals, que disposaven freqüentment d'un cente-

51. Cases Pal i Vilar de la Cortinada i casa Areny d'Ordino— AHN/ACO, llibre 5.

52. AHN/ASC, llibre 11.

53. Al mes de juny següent, al tornar la transhumància, Guillem Areny Torres es feia càrrec de la despesa de 3 171 caps que l'hi pertanyien - AHN/APCA, llibre 6 et annexos del llibre 29.

54. AHN/APCR, documentació sense classifica, s. n.

55. Nicolau era el germà de Guillem Areny i participava a la campanya de transhumància amb 796 caps— AHN/APCA, llibre 6 i ASC, llibre

56. AHN/ASC, doc. 1562 i

nar de caps, mostren una proporció oposada⁵⁷. Aquesta inversió entre grans i petits ramaders permet deduir que el grau de participació a la transhumància era proporcional a la quantitat de bestiar. Quant més gran era la ramada, més necessària es feia la participació a la migració, a la inversa, menys animals es tenien, més es procurava no invertir-hi.

L'any 1774, el registre detallat de les *averies* d'Ordino comptabilitza 3.220 caps contra 3.508 caps declarats a la Casa la Vall⁵⁸. Cinc propietaris de 89 passaven el lllindar dels 150 caps⁵⁹. Un altre exemple, l'any 1792, a Canillo es declaraven 6.465 caps⁶⁰. Tan sols 11 ramaders sobre 125 denunciaven més de 150 caps. Recordem que aquest lllindar correspon a un límit usual en la reglamentació pastoral comunal. En els tres exemples escollits (1684, 1774, 1792), els ramaders que superaven aquesta xifra representaven, respectivament, el 9,8, el 6,7 i el 8,8 % de les cases censades en cada comú. És interessant establir el paral·lel amb una regió eminentment ramadera com és Sòria on, l'any 1765, els animals no transhumants es repartien de la següent manera: 96% dels propietaris posseïen menys de 300 caps, un terç en tenia menys de 50 i només dos passaven dels 500 caps⁶¹. En el mateix moment, al Capcir o a la Cerdanya, cap ramader mantenia més de 200 o 300 caps d'ovins i cabrums⁶². Per l'Andorra moderna, malgrat que les xifres no són del tot fiables, la quantitat de candidats que podien permetre's efectuar la transhumància, sense passar pel filtre d'una casa que disposava d'una companyia ramadera, no era molt important.

Ramats i cortons. L'evolució de la ramaderia ovina

La primera meitat del segle XVII correspongué a la instauració i el desenvolupament dels lloguers comunals. Passada la crisi inflacionista de mitjans del segle, els preus dels lloguers s'incrementaren de manera regular⁶³. Els efectes de la guerra de Successió d'Espanya no tingueren cap repercussió en els preus. Per la primera meitat del segle XVIII, a Andorra, la mitjana dels lloguers fou de 20 lliures i el comú rebia anyalment unes 80 lliures.

Malgrat els trasbalsos que havien ritmat el decurs del segle XVII, la progressió del lloguer dels *cortons* s'havia mantingut en els marges fixats per l'evolució dels altres productes del mercat (blat, sal, ferro, etc.). Les tarifes aplicades a

57. AHN/APCA, llibres 4 i 27 a 29.

58. AHN/ACO, llibre 6

59. Rufo, Pal et Sucarà de la Cortinada, Call et Sella de Llorts – *ibid.*

60. Les llistes del Consell General comptabilitzen 7 145 caps – AHN/ACC, llibre 4 i ASC, llibre 11.

61. PÉREZ ROMERO, 1998: 209.

62. LARGUIER, 2000.

63. En el marc d'aquest article ens interessa destacar l'evolució a llarg termini, conseqüentment no entrem a detallar les diverses fases que s'observen en les corbes.

Andorra havien progressat un 117% (mitjana 1700-1725), el que les situa lleugerament per sota de la progressió enregistrada per l'únic *cortó* arrendat pel comú de Sant Julià⁶⁴. Globalment, el moviment enregistrat pels lloguers coincideix amb l'evolució del ramat andorrà fins al quinquenni 1730-1736. A partir d'aquest moment, les dues corbes ja no coincideixen. A Andorra, l'any 1730, s'assolia el màxim secular amb 7.299 *averies* de questia. Aleshores, s'inicia una fase de fort descens que minvà la ramada fins als 2 200 caps declarats a la fi del segle. A la inversa, a partir del 1740, el moviment dels preus dels *cortons* s'accelera. Del 1750 al 1800, els guanys mitjans eren de 246 lliures. En dos segles (1609-1805), l'increment de la tarifa mitjana dels lloguers superà el 1 400 % i els ingressos comunals progressaren de més de 1.700 %⁶⁵.

Per explicar la divergència entre la progressió dels lloguers i l'evolució del ramat comunal es pot recórrer a la noció de *conlloch*⁶⁶. En aquest cas, l'inflament de les tarifes seria tributari de l'increment de la ramada rebuda d'altres parròquies andorranes.

Ara bé, aquesta justificació no és coherent ja que l'evolució observada a Andorra la Vella també es dona pels altres comuns. A Canillo, de l'any 1671 al 1776, el preu mitjà del lloguer i els ingressos comunals es multiplicaren, respectivament, per 9 i 12. En aquesta parròquia, la darrera part del segle XVIII respon a una lleugera regressió del moviment arrendatari⁶⁷. Però, d'ençà de l'any 1800, el creixement reprèn. A finals de la primera dècada del segle XIX, l'increment de la tarifa mitjana posava els lloguers 1.350 % per damunt dels preus de l'any 1671. Tal com havia passat a Andorra, fins l'any 1740, les fluctuacions dels lloguers corresponien als moviments de la ramada de les *averies* de questia. De la mateixa manera, passada aquesta data, les corbes són dissemblants i, en els dos comuns, el valor màxim dels *cortons* fou assolit a inicis del segle XIX. La tendència regressiva observada en aquests dos casos es verifica per tot el país. L'any 1730, amb 40.493 caps, per primera vegada la ramada andorrana havia tornat a atènyer uns valors semblants als que prevalien a inicis del segle XVII. Però, llavors, la davallada fou constant fins a la fi del segle XIX⁶⁸. Definitivament, la hipòtesi que pressuposava un lligam directe entre arrendaments i ramada ovina és pot descartar.

Durant el segle XVIII, la ramada de bestiar gros és l'única que havia progressat. La seva evolució es mantingué positiva fins l'any 1766. Aleshores, primer,

64. És la parròquia que disposa de la superfície de prats d'alçada més reduïda.

65. L'any 1609, per 9 *cortons*, el Consell comunal va cobrar 24,25 lliures. L'any 1805, el lloguer dels 6 sectors arrendats assolia 438 lliures.

66. L'assimilació del bestiar de *conlloch*, es a dir els animals que un ramader rebia en la seva ramada en contrapartida d'un pagament per cap, amb el bestiar estrany respon a una extrapolació tardana. Pels segles XVII i XVIII, el conlloch era majoritàriament originari d'altres parròquies andorranes.

67. La quantitat de *cortons* llogats es va veure més afectada que el preu unitari ofert pels licitadors.

68. Aquesta tendència segueix en el segle XX. L'any 1894, només hi havia 12.056 *averies* de questia i l'any 1920 en quedaven 6.391 – AHN/ASC, llibre 12.

s'estabilitzà i acaba reduint-se fins al primer terç del segle XIX. L'increment del bestiar equí i boví havia influït en els cursos de les herbes, però no permet interpretar la magnitud del fenomen arrendatari ja que els lloguers alts es mantingueren fins l'any 1825⁶⁹. A priori, només resta una explicació: a la inversa del que s'ha vist pel segle XVII, el mercat de les herbes era tributari de l'*estranys*. Actualment, pels tres segles estudiats, l'única font documental que ha lliurat un sèrie de dades continua és l'arxiu comunal de Canillo. Entre els anys 1633 i 1643, la parròquia rebia uns 2 000 ovins *estranys*⁷⁰. Pels períodes 1744-1754, 1800-1810 i 1865-1876, la mitjana s'estableix respectivament a 3.900, 6.500 i 9.800 caps. En relació amb l'any 1643, l'increment havia estat d'un 225 % l'any 1800 i d'un 390 % l'any 1876. L'*estranys* havia afavorit l'augment del valor dels lloguers però, cal notar que la seva progressió fou tres vegades inferior a la taxa registrada pels *cortons*. Per avaluar l'impacte del bestiar estranger, cal valorar la totalitat del bestiar que estiuejava a Canillo. La ramada de bestiar *estranys* la més important es registra a finals del segle XIX, però, per contra, la ramada parroquial s'havia dividit a la meitat⁷¹. Els *cortons* de Canillo allotjaven 8.000 caps l'estiu del 1633, 10.000 l'any 1750 i, finalment, a la fi del segle XIX, la ramada totalitzava uns 13.000 animals⁷². El bestiar *estranys* s'havia imposat. A inicis del segle XVII, el ramat d'estiuada era majoritàriament originari de la parròquia; dos segles més tard, l'*estranys* representava el triple dels ovins comunals. Ara bé, aquesta conclusió s'ha de matisar. Sabem que l'evolució de l'*estranys* comunal no era únicament tributària dels animals estrangers. Mitjançant les companyies ramaderes, part dels animals provenien d'una altra parròquia andorrana. Aquest animals comptabilitzats en l'*estranys* comunal també s'inscrivien en els padrols establerts pel Consell General.

A més a més, aquesta filiació directa entre el creixement de l'*estranys* i l'alça dels preus dels *cortons* perd tota realitat si s'observen les dades del comú d'Andorra. Els ramaders de la parròquia rebien menys de 1 000 caps d'*estranys* en la primera meitat del segle XVII i la mateixa mitjana s'estableix per la segona meitat del segle XIX⁷³. Globalment, en tres segles, la ramada que rebia la parròquia d'Andorra (*estranys* i *averies* de questia) passà de 4.500 a 3.500 caps. Conseqüentment, la progressió dels lloguers no fou únicament tributària de l'*estranys* i la situació pot variar d'un comú a l'altra.

69. No tractarem amb detall l'evolució del ramat gros. De fet, el seu impacte en el mercat dels *cortons* sembla més important passat l'any 1800, vegeu CODINA, 2002: vol. 2, 433-467.

70. Segons els anys la quantitat variava de 500 a 4 500 caps.

71. La ramada comunal superava els 6.000 caps en el segle XVII i només en agrupava 3.000 entre el 1866-1876.

72. En el darrer quart del segle XVIII rebia mitjanament 10.000 animals. El màxim fou assolit durant el període revolucionari amb 14.915 caps l'any 1788, 19.262 en 1790 i 14.969 en 1792.

73. El moviment registrat per l'*estranys* fou invers en la segona en la segona meitat del segle XIX. Pel comú d'Andorra passa a 250 caps (1890-1900) i a Canillo la reducció fou d'un 40 % (de 10.000 a 6.800 caps). Pel conjunt de les Valls la reducció fou d'un 35 % – AHN/ASC, llibre 5.

En resum, a inicis del segle XVII, la instauració del sistema locatiu havia contribuït a limitar els drets d'accés de la col·lectivitat i havia acompanyat el creixement dels ramats gestionats per les companyies ramaderes. Aquesta lògica havia afectat directament el mercat de les herbes d'estiuada fins al segon quart del segle XVIII. Amb la combinació de les herbes d'estiu i de la transhumància vertical, els grans ramaders havien assolit deslliurar l'explotació dels seus ramats del marc parroquial fixat per la reglamentació. Inicialment, els arrendaments dels *cortons* havien servit per monopolitzar les millors herbes. En un segon temps, la llei de l'oferta i de la demanda havia tornat els arrendaments obligatoris. Els lloguers pagats en el segle XVIII testimonien de la pressió exercida pels grans ramaders i no corresponen al menester de tota la població. En aquesta òptica, el cobrament de l'*estrany* s'ha d'interpretar més com un resultat que com una causa: les relacions regionals sobre les qual reposaven els contractes d'*estrany* eren per essència privades i, freqüentment, es derivaven de la gestió de les companyies.

A inicis del segle XVIII, en relació al preu que cobraven els ramaders per guardar un oví durant l'estiu, el lloguer mig dels *cortons* de Canillo equivalia a l'estiueig de 1.960 ovins⁷⁴. A la fi del segle representava la recepció de 6.380 caps⁷⁵. Pel mateix període, a Andorra, la proporció passà de 689 a 2.186 caps⁷⁶. La tarifa privada que s'aplicava a l'estiuada agrupava la totalitat de la despesa inherent a l'estada dels animals (salari dels pastors, sal, drets...). En lloc d'aquest barem, podem aplicar la tarifa de l'impost, és a dir el preu que pagava anyalment cada *averia* de questia⁷⁷. A Canillo, la suma recaptada amb els lloguers havia progressat de 15.600 a 47.800 caps⁷⁸. Si observem l'evolució de l'import mitjà establert per un *cortó*, el lloguer representava 1.412 caps d'*estrany* l'any 1700 i superava els 3.350 caps l'any 1800⁷⁹. A Andorra, l'evolució fou encara més marcada; l'equivalent del preu d'un sol sector havia passat de 724 a 3.352 caps. El lloguer mitjà dels *cortons* de Setut i Sadornet, que s'arrendaven conjuntament, era de 23 lliures per la dècada 1700-1710. Fou de 436,4 lliures un segle més tard (1800-1810). En relació al preu de venda dels moltons, del valor de 14 caps, el lloguer s'havia incrementat fins equiparar la vàlua de 96 caps. Les dades lliurades pels padralns comunals mostren que pocs ramaders podien permetre's aquests pagaments sense passar pel filtre d'una associació. Pels altres, quedaven els drets de pastura col·lectius ja que el mecanisme arrendatari limi-

74. Per cada oví, el preu que es pagava per un estiu era de 22 diners i el lloguer mitjà era de 196,05 lliures (1690-1710) –AHN/APCA, llibres 4 et 28 ; AHN/ACC, llibre d'actes 8.

75. Per cada oví, el preu que es pagava per un estiu era de 45 diners i el lloguer mitjà era de 1.196,4 lliures (1790-1800) –AHN/APCR, comptes ramaders de casa Rossell, s. n.; AHN/ACC, llibre d'actes 5.

76. De 63,2 a 410 lliures de lloguer mitjà (1690-1710 i 1790-1810) – AHN/ACA, llibres 2 et 3.

77. 3 diners per cap entre els anys 1700 i 1710, 6 diners entre 1790 i 1800.

78. El mateix càlcul, establert per la parròquia d'Andorra, mostra una progressió de 2.500 a 16.400 caps.

79. Si s'estableix l'equivalència a partir del preu d'un moltó, el lloguer mitjà havia passat de representar el valor de 156 caps al de 353 caps – AHN/APCA i APCR, conjunt de dades buidades.

tava l'accés a la ramaderia especulativa però no prohibia l'ús dels comunals a la població.

Cal, però, apuntar que la reglamentació que s'aplicava als sectors llogats s'havia tornat cada cop més exclusiva. A partir de l'any 1700, els *cortons* que no es llogaven havien de romandre vacants mentre que, en el segle XVII, tornaven al conjunt de les pastures col·lectives. Aquesta modificació mostra de manera clara que la gestió d'aquestes herbes havia passat a dirigir-se segons les normes de l'oferta i de la demanda. Poc tenia a veure aquesta dinàmica amb el dret consuetudinari que les caracteritzava a finals del segle XVI. Paral·lelament, s'observa un enduriment de la coerció que s'exercia envers els infractors. La proliferació de les queixes del "baix poble"⁸⁰ que reclamava el retorn dels sectors dels *cortons* a l'explotació col·lectiva reflecteixen les dificultats que els hi representava aquest sistema.

Per contra, si comparem les llistes d'arrendadors pels segles XVII i XVIII, s'observa un eixamplament del panel constituït pels caps de casa que accedien als *cortons*. L'anàlisi detallat dels actes d'arrendament permet evidenciar els lligams entre ramaders. D'una banda, els comuns exigien de cada arrendatari que presentés un fiança, o principal pagador. Aquesta persona havia de suplir el llogater en cas de no pagament del lloguer⁸¹. Aquest primer grau d'entesa es pot copsar directament amb l'estudi dels actes comunals. Un segon grau és lliurat per la documentació patrimonial. Darrere les relacions públiques hi havia unes xarxes privades que superaven el marc parroquial i que, freqüentment, agrupen els membres de les mateixes companyies ramaderes transhumants. La integració de petits ramaders en les companyies havia permès la constitució d'una franja mitjana que tenia un paper actiu en l'organització de l'any pastoral. Per aquests ramaders que no posseïen uns grans ramats, el preu d'un *cortó* representava una despesa relativament important. Per contra, la recepció del bestiar *estrany* era una manera fàcil de tornar rendible la inversió ja que permetia repercutir part de la despesa en altres ramaders.

L'evolució de la ramada de la parròquia de Canillo, enregistrada entre mitjans del segle XVIII i la fi del segle XIX, ho confirma. Alhora, l'anàlisi de les dades també mostra que la percepció d'una ramaderia ovina andorrana fonamentada en l'allotjament de bestiar estranger respon a una extrapolació tardana.

80. Cal entendre els casalers, es a dir les famílies que tenien casa però no tenien dret de vot al consell comunal.

81. Aquesta obligació és absent de la reglamentació del segle XVII.

Conclusió

La gestió diària dels ramats, els camins ramaders, etc. -fonamentalment l'ofici dels pastors- s'inscrivien en un inconscient col·lectiu immutable, però la realitat s'allunyava d'aquesta imatge. L'anàlisi, de poc més de tres segles de ramaderia andorrana, mostra unes ruptures fortes, l'estructuració dels ramats i la gestió dels caps de bestiar s'havien modificat. L'especulació fonamentada en el ramat oví que s'havia traduït en una adaptació del marc comunal col·lectiu és l'una de les més importants ja que comportava els ferments que portarien a la ruptura entre la població i l'oligarquia ramadera⁸². Si els elements que havien condicionat el mercat oví modern eren exògens, l'adaptació fou interna. Només *a posteriori*, una vegada regulat el nou marc de gestió dels ramats, s'observa una incidència creixent de la ramaderia estrangera. Però, llavors la Vall d'Andorra s'havia transformat en la "república dels prohoms". L'escissió que s'observa mitjançant l'estudi de la ramaderia només constitueix un dels greuges que acabarien enfrontant les dues parts de la població a mitjans del segle XIX.

Bibliografia

- BRUTAILS, J. A. (1904). *La coutume d'Andorre*. Paris: Leroux (2^a ed).
- CAVAILLES, H. (1931). *La transhumance Pyrénéenne et la circulation des troupeaux dans la plaine de Gascogne*. Paris: Armand Colin.
- CHEVALIER, M. (1956). *La vie humaine dans les Pyrénées ariégeoises*. Paris: M. Th. Génin.
- CODINA, O (2002). "De fer et de laine. Economie et société des vallées Andorranes de 1575 à 1875". [Tesi doctoral]. 2 vols . Universitat de Perpinyà.
- DESPLAT, C. (1984). "Institutions et réalités pastorales dans les Pyrénées Occidentales françaises à l'époque moderne". Dins: *L'élevage et la vie dans les montagnes d'Europe au Moyen Age et à l'époque Moderne*. Clermont-Ferrand, p. 305-324.
- FERRER MALLOL, M. T. (1996). "Emprius i comunals a l'edat mitjana". Dins: *Béns comunals als països catalans i a l'Europa contemporània, sistemes agraris, organització social i poder local als països catalans*. Lleida: Institut d'Estudis Ilerdencs, p. 33-65.
- FONT RIU, J. M. (1996). "Algunes consideracions entorn la historiografia i la problemàtica dels bens comunals". Dins: *Béns comunals als països catalans i a*

82. Mitjançant l'establiment d'un lloguer fix força inferior als preus del mercat, l'any 1766, el cortó de la Tosa d'Andorra tornà a l'ús col·lectiu. El mateix passà amb el de l'Obac (1775). En el segle XIX, el comú llogava la meitat dels dels cortons que arrendava a inicis del segle XVII. Ara bé, els millors sectors es seguien llogant a la més dita.

l'Europa contemporània, sistemes agraris, organització social i poder local als països catalans. Lleida: Institut d'Estudis Ilerdencs, p. 22-23.

GARCÍA SANZ, A. (1998). "Los privilegios mesteños en el tiempo, 1273-1836: una revisión de la obra de Julius Klein". Dins: *Mesta, trashumancia y lana en la España Moderna*. Barcelona: Crítica, p. 65-89.

GRAU PUJOL, J. M. T. (1989). "Rocallaura segons el cadastre de 1730-1731 i l'entendament del municipi". *Urtx. Revista Cultural de l'Urgell*, núm. 1. Tàrrrega, p. 83-101.

GUAL VILÀ, J. M. (1995). "La lluita per les herbes. Poblet i Montblanquet contra Vallbona per Montesquiu". *Urtx. Revista Cultural de l'Urgell*, núm. 7. Tàrrrega, p. 141-150.

GUILLAMET, J. (1991). *Aproximació a la història Social, econòmica i política d'Andorra, segles IX-XIII*. Andorra: Govern d'Andorra.

KLEIN, J. (1920). *The mesta : A study in Spanish economic history*. Cambridge: Harvard University Press.

LARGUIER, G. (2000). "Espace agricole, structures foncières et bétail en Roussillon d'après un dénombrement de 1730". Dins: *L'homme et l'animal dans les sociétés méditerranéennes. 4e journée d'étude du Centre de Recherches Historiques sur les sociétés méditerranéennes (1998)*. Perpinyà: PUP, p. 143-185.

LARREA, J. J. (1990). "Moines et paysans : à l'origine de la croissance agraire en Haut Aragon (IXe – Xe siècle)". *Cahier de Civilisation médiévale*, núm. 3, p. 219-239.

MARTÍ, J. (1926). *Dietari de Puigcerdà amb la vegueria de Cerdanya i sotsvegueria de la Vall de Ribes*. Lleida: Imp. Bonet i Marian.

PALLARUELO, S. (1988). *Pastores del Pirineo*. Madrid: Ministerio de Cultura.

PEREIRA IGLESIAS, J. L. (1998). "La trashumancia en zonas de invernadero : El ejemplo de la tierra de Cáceres". Dins: *Mesta, trashumancia y lana en la España Moderna*. Barcelona: Crítica.

PÉREZ ROMERO, E. (1995). *Patrimonio comunales, ganadería trashumante y sociedad en la tierra de Soria*. Valladolid: Junta de Castilla y León.

PÉREZ ROMERO, E. (1998). "La trashumancia y sus repercusiones económicas y sociales en zonas de agostadero: El caso de la tierra de Soria en el siglo XVIII". Dins: *Mesta, trashumancia y lana en la España Moderna*. Barcelona: Crítica.

POUJADE, P. (2000). *Identité et solidarités dans les Pyrénées. Essai sur les relations humaines (XVIe – XIXe siècle)*. Aspet: Ed. Pyrègraph.

RENDU, C. (2003). *La montagne d'Enveig. Une estive pyrénéenne sur la longue durée*. Perpinyà: Ed. Trabucaire.

SALA ATHANER, R. (2003). "La transhumance à Prats de Motllo au XVIIIe siècle et XVIIIe siècle". *Etudes Roussillonnaises*, tom XX, p. 103-111.

VIADER, R. (2000). "Pouvoirs et communauté en Andorre (IXe – XIVe siècle)". [Tesi doctoral]. Universitat de Tolosa II – Le Mirail.

VILLALÓN, S. (2004). "Evolució de l'estructura de la propietat: El cas d'Escaldes Engordany (1850-1914)". [Treball de Recerca]. Universitat de Girona.